

Ивайло Знеполски

ТОТАЛИТАРИЗМЪТ

ХАНА АРЕНТ, ЕРИК ВЪОГЕЛИН, РЕЙМОН АРОН

**Институт за изследване
на близкото минало**

София 1618, ул. „Монтевидео“ №21, НБУ, Корпус 3, ет. 4

тел./факс +359 2 8110442; 988 82 73

e-mail: minaloto@gmail.com

www.minaloto.bg

Управителен съвет на института:

Ивайло Знеполски

Момчил Методиев

Боряна Димитрова

Димитър Димов

Експертен съвет:

Цветан Тодоров

Иван Еленков

Георги Господинов

Даниела Колева

Даниел Вачков

Михаил Груев

Момчил Методиев

Ивайло Знеполски

Мартин Иванов

Ивайло Знеполски

ТОТАЛИТАРИЗМЪТ

ХАНА АРЕНТ,
ЕРИК ВЪОГЕЛИН,
РЕЙМОН АРОН

**Институт
за изследване
на близкото
минало**

**НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ**

Книгата е издадена с любезното съдействие на Фондация „Америка за България“.

- © Ивайло Знеполски, автор
- © Веселин Праматаров, корица
- © Институт за изследване на близкото минало, София, 2023

ISBN: 978-954-28-4379-5

Ивайло Знеполски

Т О Т А Л И Т А Р И З М Ъ Т

ХАНА АРЕНТ

ЕРИК ВЪОГЕЛИН

РЕЙМОН АРОН

ВЪВЕДЕНИЕ

Тоталитаризмът като теория и проблемно поле..... 9

Първа част

ХАНА АРЕНТ

От политическото понятие към създаването на тоталитарната теория

Процеп между традицията и модерността 25

За същността на тоталитарната идеология..... 31

Тоталитарната организация – структура и
организационни функции..... 35

Съблазняване и манипулиране – подчиняване на масите 44

Масовият терор.
Природата и принципите на действие на тоталитаризма..... 47

За същността на един „безпрецедентен режим“ 53

Абсолютното зло.
Концентрационните лагери – експерименталната
лаборатория на тоталитаризма..... 75

Спорът за „човешката природа“. Статутът на човека
в модерния свят 82

Абсолютното зло и неговото банално всекидневно лице. Проблемът за разпределяне на вината между системата и индивида	92
---	----

За метода на Хана Аренд Отново към въпроса за същността на тоталитаризма	114
---	-----

Втора част
ЕРИК ВЪГЕЛИН
Политическите религии, тоталитаризмът
и кризата на модерността

Тоталитаризъм и автокрация.....	130
За политическите репрезентации, или антропологичните корени на тоталитаризма	136
Политическите религии.....	138
Цивилизационните корени на тоталитаризма	148
Измамната трансцендентност на тоталитаризма, или методът на „догмо-машината“.....	153
Тоталитаризмът и съучастничеството на обществото. Процес на общо морално деградиране	160
Тоталитаризмът и моралното пропадане на Църквата	166
Хитлер и германците. За аурата и функцията на тоталитарния вожд.....	172
Тоталитаризмът не е исторически неизбежен.....	175
Актуалността на тоталитарната заплаха. За метода на Вьогелин	182

За връзката между модерността и традицията. Ерик Вьогелин и Макс Вебер.....	186
--	-----

Трета част
РЕЙМОН АРОН

Да мислим заедно. Демокрацията и тоталитаризмът.
Политическа социология на тоталитаризма след Сталин

За характера на светските религии.....	202
Политическата социология като педагогическа стратегия	211
Природата на тоталитаризма според структурния му модел.....	222
За природата на бюрократичния тоталитаризъм.....	235
Прагматизмът на идеологията – или идеологията като инструмент за действие в конкретни обстоятелства	243
Идеология и терор.....	247
Тоталитарната икономика, или за „бюрократичния абсолютизъм“	256
Индустриално общество и тоталитарна държава	262
За промените в съветската система	270
Либералният песимизъм на Реймон Арон: тоталитаризмът като постдемократичен феномен	279
Сянката на тоталитаризма	286

ВЪВЕДЕНИЕ

ТОТАЛИТАРИЗМЪТ КАТО ТЕОРИЯ И ПРОБЛЕМНО ПОЛЕ

Днес все по-често в публичното пространство по един или друг повод се сблъскваме с позоваването на думата тоталитаризъм и това е свързано не с отпращане към практиките или събитията от познатите ни класически тоталитарни режими на XX век, а към практики или събития в страни с либерален режим и дълбоко вкоренена в историята им демокрация, както и към страни от бившия съветски блок, стъпили на пътя на демокрацията и в една или друга степен затрудняващи се да консолидират демократичните си институции. Логично възниква въпросът – на какво се дължи това: на непознаване на близката история на XX век или на опити за ревизиране смисъла на едно утвърдено в политическата наука понятие. Понятието тоталитаризъм не е ли на път да загуби научния си характер, постепенно превръщайки се в една разширена политическа метафора, изразяваща по-скоро раздражение и емоционална реакция по отношение на съвременни нагласи, факти или явления? Или става въпрос за интуитивно уловени промени в социален и политически план, извикващи призрака на тоталитаризма в различни национални, социални или политически контексти, отличаващи се радикално от контекстите, в които са възникнали старите тоталитаризми. За да проверим тези хипотези е необходимо преди всичко да се върнем отново към теоретиците, създали тоталитарната теория, и да потърсим внимателно отговори в набелязаните от тях уроци за времето след тоталитаризма. Все неща оставали малко встрани при ранното им четене поради ангажираност с морална и политическа оценка, както и радикална

присъда на феномена, чиито непосредствени свидетели и потърпевши бяха по-възрастните поколения. Поради това в повечето случаи в публичното пространство, не само у нас, циркулират опростени версии, редуциращи сложни по същество теории до няколко общи положения, най-често за непосредствена политическа употреба. Целта ми е да повдигна завесата пред дълбочината и проблематичността и на най-влиятелните тоталитарни теории, както и върху характера на водещите им мотиви и набелязаните цели. Сложно мислене, непощадено от колебания, противоречия, влияния и промени, подлагано на критики и само изграждано в духа на полемика. Внимателното четене на текстовете на създателите на тоталитарната теория показва, че са писани с оглед и на времето след това, времето след тоталитаризма, когато неговата реалност и неговите практики ще бъдат зад гърба им, но сянката му ще продължава да пада върху новия живот.

В центъра на това изследване са трудовете на трима изследователи на тоталитаризма, трима начинатели – Хана Арент, Ерик Вьогелин и Реймон Арон, много различни автори, ярки индивидуалности, чиито срещи и сблъсъци спомогнаха теорията за тоталитаризма да не се появи като догматична дисциплина, а като проблемно поле, отворено към нови аспекти и към динамиката на промените във времето. Може би прави впечатление, че от предложения списък отсъства Карл Фридрих, който в предишни мои публикации заемаше мястото на Ерик Вьогелин сред водещите трима¹. Причините са комплексни, обективни и субективни. Първо аз самият сравнително късно открих Ерик Вьогелин, слабо известен и малко превеждан в Европа (с изключение на Германия) до 80-е години. По-важна е другата причина – с промяната на политическия контекст, в който живеем, напред излизат проблеми, които не са стояли преди двестри десетилетия. Книгата на Фридрих/Бжежински „Тоталитарна

---

¹ Ивайло Знеполски, „Из историята на един незавършен дебат“, в Ивайло Знеполски (обща редакция), *История на Народна република България. Режимът и обществото*, София, Институт за изследване на близкото минало / СИЕЛА, 2009, с. 29–88.

диктатура и автократия“² беше много актуална за излизащата от комунизма страна, особено належащо беше коректното идентифициране на характеристиките на тоталитарния режим и неговото осъзнаване отвъд всекидневните битови преживявания с оглед на новите политически перспективи. Но това е труд, отговарящ на ситуацията от времето на Студената война и изпълнил своята роля успешно, не на последно място и заради достъпния и не затрудняващ широката публика език. Нещо, на което се дължи и популярността му. Той по същество класифицира, подрежда и прибавя много нови детайли от функционирането на тоталитарната машина, но остава на полето на политическия анализ и говорене, без да предлага собствен изследователски метод. Въпреки обогатената фактология и задълбоченото познание на структурите и практиките преди всичко на съветския тоталитаризъм, той по същество не напуска рамката, очертана от труда на Хана Арент „Произходът на тоталитаризма“. При всичките му положителни качества, трудът на Фридрих/Бжежински е плод на академическа рутина и наистина може да се похвали със своята прецизност и широта на погледа. Но той, както самият Фридрих отбелязва в предговора към второто издание на книгата, е предназначен за обучение на студентите по политология в по същество изцяло добронамерената и благодатна среда на американските университети от Бръшляновата лига. А не, какъвто например е случаят с преподаващия Реймон Арон, пред когото стои деликатната задача да изтръгне от умовете на овладените от бунтарски левичарски плам студенти конформизма на масовото мислене, а в общонационален план да се пребори с доминиращите тенденции в интелектуалните среди.

В книгата теориите на Хана Арент, Ерик Вьогелин и Реймон Арон ще бъдат предмет на проблематизиращ прочит в светлината на сравнителната перспектива и на взаимната им рецепция. Не ме занимава огромната индустрия от коментиращи текстове след това. През годините тримата са критикувани от мнозина, понякога доста-

---

² Carl J. Friedrich, Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge / Harvard University Press, 1956.

тъчно сериозни изследователи на тоталитаризма, основно през ограничени тематични перспективи, през конкретни национални и политически контексти, в ситуация на изобилие от информация и триумфиращ либерализъм. Ето защо много рядко, само при необходимост на анализа, ще се позовавам на теоретици след падането на Берлинската стена, тъй като те най-често се явяват пророци със задна дата. От тяхната позиция несправедливо, а и много трудно е да приемем буквално всяка критична бележка към тезите на класиците на тоталитарната теория, тъй като книгите им са родени в коренно различен контекст. В единия случай става въпрос за прозорливост и предизвикателство, в другия, с много малко изключения, за готови истини и политическа коректност. В единия случай става дума за съдбовна лична ангажираност, в другия – за научна ерудираност и рутина. Но най-важното, много рядко се казва нещо, независимо от понякога впечатляващата изобретателност, което по същество да не е казано вече.

Още от 30-те години тоталитаризмът не веднъж е бил обект на обсъждане и коментари, но обикновено е оставал в границите на идеологическото противопоставяне или на есеистично-журналистическото заклеймяване. Посвещават му се и големи статии или дори книги. Те се базират на конкретен опит и непосредствени наблюдения предимно върху италианския фашизъм и немския националсоциализъм, по-рядко на съветския комунизъм. Понякога се стига и до важни прозрения... Далеч съм от това да подценявам това натрупване на факти и опит, то е необходимо и като стартова основа, и като стимул за задълбочаване в проблематиката, макар че повечето от тези опити са с ограничен обхват и обикновено свързани с годините преди войната. И Ерик Вьогелин и Реймон Арон в ранните си публикации върху тоталитарните движения и тоталитарната идеология се вписват по-скоро в общата картина, въпреки изявената склонност към по-общи разсъждения. Но едва с книгата на Хана Арент „Произходът на тоталитаризма“ понятието тоталитаризъм получава теоретичен статут.

Въпреки това първоначално книгата е приета по-скоро с мълчание. Известна роля за това изиграва и големият ѝ обем, около

1000 страници, както и колкото обширната, толкова и отиваща в дълбочина проблематика. Тя предполага трудно и бавно четене, изискващо голямо напрежение при формулиране на обща оценка. Темите за антисемитизма и империализма, на които са посветени самостоятелни части, от една страна, се открояват като отделни, достатъчно сложни теми, а от друга – са тясно свързани и с разбирането на самия тоталитаризъм. Разбира се, в различните страни мълчанието се дължи на различни причини. В САЩ то е свързано с известна обща нечувствителност на публиката към темата с изключение на немско-емигрантската академична среда.

След войната в Западна Германия, която търси някакъв приемлив модус за преодоляване на нацисткото минало, чувството на вина и стремежът за изграждане на демократично общество, равнопоставянето на националсоциализма и комунизма се възприема като опит за омаловажаване на антифашизма и частично омаловажаване на нацизма, което крие опасност от реанимиране на призрака му... На тези причини се дължи и продължителното въздържане от критика на режима в Съветския съюз. Поради това, въпреки издаването на трудовете ѝ, в Германия до края на 80-те години е почти невъзможно да се говори за Хана Арент. Когато след падането на Берлинската стена запитали Хабермас защо никога не е писал за сталинизма, той отговорил: „Не съм мислил, че това е важно.“

Във Франция, където през 50-те и 60-те години просталинистката комунистическа партия е голяма сила, а интелектуалното поле, доминирано от свързани с нея интелектуалци и различните им сподвижници, причините за мълчанието са чисто политически – защита на съветския пример и отстояване на антикапиталистическа и антилиберална революционна перспектива. Поради това сравнението между националсоциализма и комунизма е обявено за класово корисна провокация, а Арент и темата за тоталитаризма са подложени на организиран бойкот. Едновременно с това малцината афиширани либерални интелектуалци, сред които се открояват Андре Малро и Реймон Арон, сами трудно пробиват изолацията, на която са подложени, а освен това имат и достатъчно идеологически и теоретични различия с Арент. Така или иначе,

само третата част от тритомника на Арент се появява на френски, и то едва през 1972 г.

Стената на мълчание около „Произходът на тоталитаризма“ е пробита от две рецензии, ако така могат да се нарекат подробните, прецизни и заинтересовано вникващи в същността на поставения проблем академични по характера си студии на Ерик Вьогелин и на Реймон Арон. Наред с представянето, коментирането и оценката на направеното, двете студии предлагат и алтернативи за разглеждане и дефиниране на тоталитарния феномен. Двата се отнасят критично към начинанието на Арент, което в много отношения намират за важно, силно информативно, емоционално завладяващо и в някои от анализите си отличаващо се с впечатляваща проникателност. Наблягат на неговата ограниченост, или казано по друг начин – недостатъчност. Според двамата книгата представлява широка панорама на тоталитарния феномен, дава му адекватна морална и политическа оценка, но далеч не го изчерпва. В случая не е необходимо представянето в детайли на критичните бележки на двамата, тъй като те са разглеждани подробно в частите от книгата, посветени на всеки един от тях. Ето защо ще се огранича с общата рамка на оценката им, която казва всичко необходимо за момента.

Тръгвайки от дефинираната от Арент амбиция на тоталитаризма да създаде общност от всички хора така, сякаш са Един, Вьогелин репликира: „Но един общ процес с такъв обхват и с такава комплексност не се поддава лесно на посветилите му се и на теоретизациите на специалистите от социалните науки. От гледна точка на пространството, познаването на фактите би трябвало да се разпростре върху една множественост на цивилизациите; върху тематичен план изследването трябва да върви от религиозните опити и техните символизации, преминавайки през държавните институции и организирането на тероризма чак до промяна на личностите под ефекта на страха и на привикването към жестокостите; от гледна точка на времето анкетата трябва да трасира генезиса на движението в продължителността на една цивилизация, съществуваща от хилядолетие. Колкото и да е жалко, но обстоятелствата не са много благоприятни. Позитивистката деструкция на политическата наука

още не е преодоляна и недостатъчността на теоретичните инструменти все още представлява голяма пречка за адекватното третиране на тоталитаризма. Трудно е да се концептуализират коректно политическите феномени при липсата на една развита философска антропология, или феномените на духовната дезинтеграция при липсата на теория за духа; тъй като това, което изисква морално отвращение и поражда емоционален шок, замъглява същността.³

По други причини и с други аргументи в сходна посока се разгръщат и възраженията на Реймон Арон: „Тоталитарният феномен допуска впрочем множество интерпретации, защото има множество причини. Методът, който се стреми да улови същността, не е нелегитимен, но при условие, че не пренебрегва спомагателните методи, тъй като с това би забранил да се постави може би най-важният въпрос: какво е обещаващото траене на тоталитаризма? Дали е временен и патологичен спътник на някои трансформации? Или е, въпреки своята присъща абсурдност, годен да продължи в един вид постоянна дехуманизация на човешките общества? Джордж Оруел в своята книга *1984* внушава една социологическа теза: единствената партия, авторитарната бюрокрация, държавната ортодоксалност, инвестиционните планове и лишенията за всички, психологическата обусловеност на жертвите са способни да образуват една система с индустриалното общество (...) В такъв случай тоталитаризмът не би бил свързан с една фаза на съзиданието, нито приписван на бремето от собственото му руско минало, а с политико-идеологическата надстройка на една съвременна планирана икономика.“⁴

---

³ Eric Voegelin, “The Origins of Totalitarianism”, *Review of Politics*, January, 1953, p. 68–85. Цитира се по: Eric Voegelin, « Les origines du totalitarisme », in Hannah Arendt, *Les Origines du totalitarisme # Eichmann à Jérusalem*, Gallimard/Quarto, Paris, 2002, p. 958–966. Великолепно издание от над 1500 стр., което наред с двете книги на Арент, включва редица други по-малки текстове, статии, интервюта, полемики, кореспонденция с възлови фигури в живота ѝ.

⁴ Raymond Aron, « L'Essence du totalitarisme. À propos de Hannah Arendt », Paris, *Critique*, vol. 80, janvier 1954. Цитира се по: Raymond Aron, « L'Essence du totalitarisme », *Commentaire*, n° 112, hiver 2005–2006, pp. 943–954.

Общото им заключение е, че един толкова сложен и комплексен феномен трудно се поддава на адекватно познание само от гледна точка на един частен подход, какъвто е политическата философия, върху която се обляга Арент. Нужен е мултидисциплинарен подход, или казано по друг начин, в изследването на тоталитарния феномен не само са възможни, но е и наложително привличането и на други изследователски методи, позволяващи осветляването на различните му аспекти. Този тип общи възражения и препоръки по същество представляват заявка за разгръщане на алтернативни прочити на тоталитаризма. И Вьогелин, и Арон не предлагат формула на прокламирания комплексен подход, от чието име излагат възраженията си, а по същество пледират за един или друг различен частен алтернативен подход. Но така или иначе, може да приемем, че след коментарите и предложенията на Вьогелин и Арон по повод „Произходът на тоталитаризма“, разсъжденията за тоталитаризма преминават на друго ниво, получават нов статут – извършва се преход от тоталитарната теория към тоталитаризма като отворено проблемно поле. Точно това е условието, което гарантира развитието на всяка теория. Това Хана Арент с присъщата ѝ интуиция първа е уловила и изразила с едно изречение в отговора си на едно писмо на Вьогелин, предшествашо неговата рецензия: „Позволете ми да ви благодаря от все сърце за важната подробна критика. Сигурна съм, че вече го знаете, това е най-доброто нещо, което може да се случи на всеки. Това е всичко, на което човек може да се надява.“⁵ Този дебат, в едната си част открит и директен сблъсък, в другата – анонимен, но заявен достатъчно ясно, за да няма съмнения за какво става дума, провокира мисленето и на тримата и това ясно може да се проследи в уточненията или промените в позициите им през годините. А това спомага във висша степен и за трайното налагане на темата за тоталитаризма в европейското и американското публично пространство.

⁵ Hannah Arendt, *Letters to Eric Voegelin*, April 8, 1951. Цитира се по: Peter Baehr, “Debating totalitarianism: an exchange of letters between Hannah Arendt and Eric Voegelin”, *History and Theory*, n°51, October 2012, Wesleyan University.

И още нещо, всъщност в това кръстосване на шпагите между тримата става въпрос и за нещо повече от спора на каква теоретична основа да се изгради теорията за тоталитаризма. Имплицитно разговорът е много по-широк – спорът е за това, как да разбирате модерността, как да мислим историята, за характера на връзката между традиция и модерност, за отношението между фактите и общите идеи, за същността на политиката, за смисъла на свободата и за бъдещето на демокрацията... И различията между теориите на тримата се дължат както на различните подходи при анализа на тоталитаризма, така и на разликата в отговорите, които дават на един или друг от изброените по-горе фундаментални за разбирането на процесите в човешкото общество проблеми.